

סקירה של פעילות ההעפלה אחרי מלה"ע מאת: זאב וניה הדרי, יד ימינו של שאול אביגור במוסד לעליה ב'

מקור: המבוא לספר "המוסד לעלייה ב' – יומן המבצעים – פריז 1947"
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1991

ההעפלה מאיטליה

הגישושים הראשונים לחידוש ההעפלה מאירופה עם סיום מלחמת העולם השנייה, נעשו על-ידי אנשי המוסד באיטליה. איטליה נבחרה בגלל יחידות הצבא הארצישראליות שחנו בה. קבוצות חיילים יהודיים טיפלו מאז תום המלחמה בפליטים היהודים: הושיטו להם עזרה, לימדום עברית והכשירום לעלייה. החיילים אף לקחו חלק באירגון עלייתם של הניצולים ארצה, בדרכים ליגאליות וליגאליות-למחצה.

הקושי הראשון בו נתקל המוסד בפעילותו באיזור היה קשור בהימצאותו של צבא כבוש בריטי באיטליה, ובמיוחד בעובדה שהבריטים שלטו על צי האניות האיטלקיות. מצב זה איפשר למוסד לרכוש רק אניות קטנות, שלא היו בפיקוח. עם סיום המלחמה, בשנת 1945, הפליגו מאיטליה שש אניות מעפילים (שתיים אחרות הפליגו מיוון). כל השמונה הצליחו להגיע אל חופי הארץ ולהוריד בחשאי את הנוסעים.

שבועות מספר לאחר תום המלחמה, הגיע לאיטליה יהודה ארזי ("אלון"), איש הגנה ותיק, שהסתתר בטרם צאתו את הארץ משך חודשים רבים מפני הבולשת הבריטית, לאחר כשלונה של פעולת רכש בה השתתף. מכוח אישיותו, תפס ארזי מקום מרכזי בחבורת העושים בהעפלה באיטליה.

היה זה אליהו גולומב שהחליט, כי יש להבריח את יהודה לאיטליה ולהפקידו שם על רכש נשק ועל ההעפלה כאחד. שאול לא היה מאושר מהחלטה זו. בספרו כתב: "לא היה זה מקרה יוצא דופן שאליהו היה מחליט החלטה, ואף ניגש לביצועה, מבלי להימלך אף לא בחבריו הקרובים הנוגעים בדבר. אודה, כשהגיעה אלי הידיעה על החלטתו של אליהו גולומב היו לי ספקות: מותר לומר ספקות חמורים אם יהודה ארזי הוא האיש הנכון למלאכת ההעפלה. בפגישתי עמו, בטרם יצא לדרכו, אמרתי לו בגילוי-לב ובחצי-הלצה: 'כיצד תעסוק בעליית יהודים - והלא אתה אוהב את הרובים יותר מאשר את היהודים?' לשמחתי ולאשרי - התבדו ספקותי. יהודה גילה את מלוא כוחו במלאכת ההעפלה. כאן פרש את כנפיו."

יהודה נולד בלודז' שבפולין. בבית הוריו שררה רוח ציונית מובהקת. ב-1924 עלו הוריו ארצה, ואחריהם עלו יתר בני המשפחה. בסוף 1925 יצא יהודה עם חבריו לגימנסיה הרצליה לעבוד בסלילת כבישים בגליל. בשנת 1926 התגייס למשטרת המנדט. מ-1936 ועד פרוץ מלחמת העולם, ריכז את פעולת הרכש של ההגנה בפולין. כאשר נודע על עיסוקו לשלטונות הבריטיים, הוצאה נגדו פקודת מעצר.

יש עניין בהבנת מקורות זיקתו של אדם כיהודה למפעל ההעפלה: "לא ראיתי בהעפלה הצלת נפש סתם. הגעתי לרעיון זה כאשר נואשתי מהסכם עם האנגלים. שוחחתי הרבה עם אליהו גולומב שעמד בראש ההגנה באותה עת. דעתנו המשותפת היתה: העלייה אינה מטרה לעצמה, אלא תחליף לצורת לחימה אחרת. הטרור נגד הבריטים לא יוליך אותנו רחוק. ראינו לאן הגיעו הבריטים בחיפושי הנשק בקיבוץ יגור. ראינו לאן הם מכוונים: והם הגיעו לכך שעצרו, ביוני 1946, את המנהיגות. חשבתי: איך אפשר למצוא צורת לחימה שתמרר את החיים לבריטים ובהתמדה. ואמרתי: הטרדה על-ידי עלייה ב'. כמובן, שתהיה בזה גם תועלת בעצם העלאת יהודים ארצה. זה היה הקו שהתוויתי לעצמי יחד עם אליהו גולומב בשנת 1944, כשהחלטנו שאני יוצא לעבוד בענייני עלייה ב'."

בתחילת יולי 1945 הגיעה לאיטליה עדה סירני. עדה, רעייתו של אנצו סירני, חלוץ מאיטליה, ממייסדי קיבוץ גבעת ברגר שהוצנח מעבר לקווי האויב, נתפס ונספה במחנה דכאו. עד מהרה הצטרפה עדה לעבודה. הרמוניה שררה בעבודה בין יהודה לעדה במשך השנתיים שעבדו בכפיפה אחת באיטליה, עד סוף אפריל 1947.

בהגיעו לאיטליה מצא ארזי קבוצה מובחרת של שליחים אשר פעלו מטעם המוסד. מרכז הכובד של פעילותם היה בנמלי דרום איטליה. לאחר ששקל בדבר, החליט ארזי להעביר את מרכז השלוחה צפונה, למילאנו. מילאנו שימשה צומת לתנועת הפליטים שנהרו אל חופי ההפלגה, משם אף פעלו מרכזי כל התנועות והאירגונים היהודיים. בעיר הנמל הדרומית בארי, הותיר ארזי גרעין שליחים בקיאים ומנוסים, כמו משה נוטקין, ישראל ספיר ושמרית צמרת. אלה המשיכו בעבודה אשר היתה אינטנסיבית ביותר באיזור זה.

אנשי מרכז השלוחה קבעו את מקום ישיבתם במועדון החיילים העבריים, בסימטה ליד כיכר הקתדראלה של מילאנו. את המועדון ניהלה עדה סירני במסווה של מועדון חיילים. המקום שימש כנקודת מפגש בין אנשי מחנות הפליטים השוהים באיטליה לבין אנשי המוסד.

בסביבות העיר נרכשה וילה והוקמה בה תחנת האלחוט שקישרה את הפעילים באיטליה עם "ארצי" (מרכז המוסד לעלייה ב' בארץ), ועם האניות המפליגות בים. הקמתה של רשת קשר אלחוטי זה, ראשיתה בגיוס ארבעה בחורים ארצישראליים ששירתו ביחידת "המהנדסים המלכותיים לציווד מיכאני מס' 544" שחנתה בנאפולי. בחורים אלה קיבלו מכשיר קשר מידי חיילים המשרתים בבריגדה. לפי הדגם שלו, בנו מכשירים נוספים. מכשירים שכאלה נשלחו לאחר-מכן לשלוחות המוסד בצרפת, בלגיה, רומניה ויוון. בדרך זו הוקם קשר אלחוטי בין מרכזי הפעולה השונים באירופה לבין איטליה, ובתיווך התחנה באיטליה נוצר הקשר למרכז בתל-אביב. על מעבדה זו, בה הורכבו המכשירים, פיקח משה ירושלמי, שכינויו היה "מריו".

ההעפלה מרומניה ובולגריה

היתה זו אניית המעפילים Smyrna, לאחר-מכן "מכס נורדאו", אשר פתחה את סדרת אניות המוסד אשר הפליגו מאיזור ההשפעה הסובייטי. היא הקדימה בחודשיים את הפלגתה של אניית המעפילים "ההגנה". הממשל הצבאי הסובייטי נהג עם אנשי המוסד ברומניה ובבולגריה בהבנה, אף הושיט עזרה פעילה בכל הקשור להכנות להפלגה ובהבאת המעפילים אל נמלי ההפלגה.

המארגנים היהודים הראשיים ברומניה היו ה"צידונים", ציסו, רודליק, בנבנישתי, קפוצאנו, לדרר, דן ואוירבוך. המארגנים הקומוניסטים היו בודנראש, המזכיר הכללי של נשיאות המועצה וראש המשטרה הפוליטית החשאית, בונציאו, ראש מחלקת ביטחון המדינה, ודן (כנראה ללא קשר לדן ה"צידוני"), ראש מחלקת הפיקוח על הזרים מטעם מיניסטרויון הפנים.

הקבוצה הציונית לא קיימה יחסים ישירים עם הרוסים, אלא עם בודנראש, אשר הרוסים נתנו בו אמון מלא. בונציאו ודן עבדו בבחירת העולים ובהכנת תעודות מסע קולקטיבית. לדרר ורודליק עסקו בהכנת ויזות מזוייפות, בדר"כ למדינה דרום אמריקנית, אשר הגיעו בדרך-כלל מאיזה שהוא מקור בלתי מוסמך בבודפשט. הנציב הרשמי של המשרד הארצישראלי (מחלקת העלייה), מר ימפולסקי, ללא ספק תמך בכול, אך היה נזהר מאוד שלא להתבלט. משה אוירבוך, נתין ארצישראלי, היה ממונה כנראה על הכספים מחו"ל והוא מסרם לדן מהצלב האדום הרומני שאירגן "מפעל צדקה" זה.

מיניסטרויון הפנים הרומני, שפעל לפי הוראות של בודנראש, טיפל בתנועה זו, בלי להזדקק למיניסטרויון החוץ, אשר בדרך-כלל היה הרשות היחידה שהעניקה דרכונים וויזות. בודנראש לא נתן אמון במיניסטרויון החוץ ובעניין הזה פשוט התעלם מקיומו.

ממשלת בריטניה לא שבעה נחת כאשר זיהתה את המצב לאשורו. נציגי בריטניה עשו מאמצים דיפלומטיים בלתי-נלאים לחסום את פעילותם של אנשי המוסד, אך ללא הועיל: ברומניה היו מוכנים להבין את המצב אליו נקלעו ניצולי השואה ולוחמי החרות בארץ-ישראל.

בקשתו של נציב בריטניה בוועדת הפיקוח של בעלות הברית ברומניה למנוע הפלגתה של האנייה "מכס נורדאו", נתקבלה בסירובו של המרשל ז'וקוב, בא-כוחה של ברית-המועצות, שהסתמך על האשרות הסדירות למכסיקו ולאורוגוואי שהיו בידי נוסעי האנייה, ולא ראה כל צורך לעצרו. "המשלחת הצבאית שלנו" אמר שגריר

בריטניה בבוקרשט למשרד-החוץ הבריטי", עשתה כל שביכולתה למנוע ההפלגה - אך תשובת הסובייטים לא השאירה מקום לאינטרוונציות נוספות מצדנו".

משרד המלחמה הבריטי מצא לנכון להפיץ מסמך ובו ניסיון לסקור את יחס הסובייטים לנושא העלייה הבלתי-ליגאלית: אמנם לא היו בידי משרד-החוץ הבריטי הוכחות ברורות על סיוע הסובייטים במקרה של הפלגת הספינה "מכס נורדאו" מרומניה, היות שהסובייטים טענו כי לעולים היו אשרות חוקיות למכסיקו, אך ברור היה כי ללא אישור הסובייטים היתה הפלגת האנייה בלתי-אפשרית.

לאור התפתחות הדברים הבריק שגריר בריטניה בבוקרשט למשרד-החוץ: יש הוכחות שבידי הציונים תוכניות להפלגות רבות מנמל קונסטנצה, רומניה, בעתיד הקרוב וכי ברור לכול כי התוכנית הוכנה בתיאום מלא עם השלטונות הסובייטיים."

מזכיר המדינה לענייני הדומיניונים פנה ב- 12.6.1946 לוועדה הבינמשרדית לענייני העלייה הבלתי-חוקית והציע, כי תהיה פנייה ישירה אל משרד-החוץ הסובייטי בתביעה להורות לנציג הצבא-האדום בבוקרשט למנוע הפלגות של אניות מעפילים מנמלי רומניה.

מאידך, נמצאו מדינאים בריטיים מפוקחים אשר קלטו את תמונת המצב במדינות הגוש המזרחי. ביולי 1946 שיגר הנציב העליון לארץ-ישראל אל משרד החוץ שלו מברק ובו, בין השאר הציע, לאלץ "אניות עם מהגרים בלתי-ליגאליים לשוב לנמלי ההפלגה שלהן מחוץ לספינות שהפליגו מנמלי הבלקאן המפוקחות על-ידי הסובייטים." ברישום ישיבת הממשלה בלונדון מופיעה הערה: ה"סובייטים והרומנים אינם משתפים פעולה למניעת ההפלגות של אניות עם עולים בלתי-ליגאליים מנמלי מזרח-אירופה".

שגריר בריטניה בבוקרשט טילגרף ב-2.10.1947 למשרד-החוץ, שהוא אינו מעלה על הדעת כי אפשרית החזרת מעפילים לארץ כמו רומניה: "מחוץ לעובדה שאין הרומנים והרוסים משתפים פעולה אתנו בקשר למניעת הפלגת אניות בלתי-ליגאליות, הרי אין להעלות על הדעת שהסובייטים יסכימו כי אניות מלחמה בריטיות עם מעפילים תורשינה להיכנס לנמל רומני כמו קונסטנצה או סולניה, ועוד תרצינה להוריד מעפילים".

בפרוטוקול ישיבת הוועדה הבינמשרדית לענייני ההגירה הבלתי-ליגאלית לארץ-ישראל נאמר, כי חברה מטכסים עצה כיצד לחסום את תנופת ההעפלה. במסמך מאוקטובר 1947 אנו מוצאים גם התייחסות זו: "יש לשגר לשגרירינו בסופיה ובבוקרשט הוראה כי יפנו אל שלטונות בולגריה ורומניה בתביעה למנוע את הפלגתן של שתי אניות המעפילים "פאן יורק" ו"פאן קרשנט", המתכוננות להעמיס 8,000 איש על כל אחת מהן". כידוע, נכשלה בריטניה במאמציה - האניות יצאו לדרך. הבריטים, למרות אי-ההצלחות, המשיכו להפעיל "מהלכים דיפלומטיים". שגריר בריטניה בסופיה תקף באיגרת ממוענת אל שלטונות בולגריה, על אשר התירו לשתי האניות להפליג. השגריר אף השתמש בנימוק, כי בריטניה לא תצביע בעד קבלתה של בולגריה לאירגון האומות המאוחדות אם תמשיך בולגריה לסייע לעלייה הבלתי-ליגאלית.

"מכס נורדאו" נלכדה על-ידי הצי הבריטי ב-13.5.1946 בחופי ישראל, כשעל סיפונה 1,666 מעפילים. ממסמכים בריטיים אנו למדים, כי עוד באוקטובר 1945 היו בידי שירותי הביון הבריטיים ידיעות מודיעיניות על תנועותיה. בראשית אפריל דווחה האדמיראליות כי האנייה מתחילה להעלות על סיפונה, בנמל קונסטנצה שברומניה, מאות מעפילים. מיד עם הפלגתה נצפתה על-ידי מטוס בריטי שעשה בטיסות סיור מעל הים. בהתקרבה אל מול קיסריה הופנתה אליה המשחתת הבריטית Jervis שיצרה עמה קשר. בדו"ח של רב-חובלה של המשחתת מכונה אניית המעפילים כ"אויב". התנהל דו-שיח בשפה האנגלית בין שתי האניות בעזרת רמקול ומגביר-קול. המעפילים הצהירו על כוונתם להגיע לארץ-ישראל בכל מחיר. כל אותה עת שייטה "מכס נורדאו" באופן בלתי-יציב, הן מבחינת כיוון והן מבחינת מהירות. היתה בכך סכנה. על Jervis החלו בהכנות להפעלת כוח כדי לעלות על אניית המעפילים.

ההעפלה מיוגוסלביה

הקשר בין היישוב וה"הגנה" עם יוגוסלביה החל בתקופת מלחמת העולם השנייה, שעה שב-1943 צנחו אל בסיסי הפרטיזנים ביוגוסלביה צנחנים ארצישראליים. אחת ממטרותיהם של הצנחנים הייתה להתפזר במדינות הכבושות וליצור קשר עם היהדות המקומית. מפעל ההצנחה של אנשי הארץ מאחורי קווי האויב הגרמני נתאפשר על-ידי הקשר של נציגי המחלקה המדינית בסוכנות היהודית עם מחלקה מיוחדת בשירותי הביון הבריטיים. במאי 1943 הוצנח אי-שם ביוגוסלביה הצנחן הראשון, פרץ רוזנכרג. לאחר-מכן הגיעו ליוגוסלביה צנחנים נוספים, וביניהם גם חנה סנש.

הקשר של אנשי המוסד בנושא הצלת יהודים ועלייה ב' החל שבועות מעטים בלבד לאחר כניסת הצבא האדום לבלקאנים. מאנשי המוסד לעלייה ב', אשר פעלו בקושטא במסגרת ועד ההצלה היישובי נשלחו משה אגמי לרומניה, ואני לבולגריה. אלינו הצטרפו במהרה יוסף קלרמן ואהרן בן-יוסף, שנכנסו לבלקאנים דרך בולגריה. כמוהם עשה גם יוסף ורון.

בדצמבר 1944 הצלחתי להגיע מסופיה לבלגרד, בירת יוגוסלביה, ברכבת מיוחדת של קציני הצבא האדום. היה זה שבוע בלבד לאחר גירוש הגרמנים מחבל ארץ זה של יוגוסלביה. מטרות נסיעתי היו שתיים: לגלות מה עלה בגורל הצנחנים שצנחו בארץ זו, ולבדוק אפשרויות של הפלגת אניות המעפילים מנמלי יוגוסלביה. הצלחתי להיפגש אישית עם המארשל טיטו ולאחר שיחה קצרה עמו, הוצגתי בפני משה פיאדה, מהאידיאולוגים החשובים של השלטון החדש ביוגוסלביה ומקורב לטיטו כחבר מפלגה וחבר לנשק במלחמת הפרטיזנים. במכתבי אל חברים בארץ סיפרתי, כי הובעה נכונות מצד משה פיאדה לסייע למוסד (אגב, הוא העדיף את המונח "תנועת המרי העברי"), על-ידי מתן אפשרות לאניות מעפילים להפליג מנמלי יוגוסלביה לאחר שהחופים ינוקו ממוקשים המפוזרים בהם.

במרצת שנת 1945-1946 התקבצה ביוגוסלביה חבורה של אנשי המוסד. לייבל (אריה) אברמובסקי הוא אשר הקים את שלוחת המוסד ביוגוסלביה, והיה האיש המרכזי בה. לייבל היה בעל עבר בטחוני: בין השאר שירת ב"פלוגות הלילה" של וינגייט (S.N.S) והיה בוגר קורס השליחים שקיים המוסד. בשלהי חורף 1945 יצא לייבל מארץ-ישראל לדרך ארוכה. אף בהיותו מושרש היטב בחיי קיבוצו, שמר לייבל על זיקה עמוקה ליהדות פולין בה צמח: הוא היה אחד הפעילים מסוג חדש, שגויסו למוסד. לייבל עלה ארצה מחוות הכשרה של החלוץ בפולין, עוד בטרם פרצה המלחמה. בשנות המלחמה לא מצא מנוח, לא יכול לשבת בשקט בביתו, בקיבוץ משמר הים (אפק) הנמצא בסביבות חיפה ובעבודתו כסוואר בנמל חיפה. לייבל ביקש להתנדב לצבא הבריטי, אך הקיבוץ החליט אחרת - לייבל נשלח עם אחד מצוותי המוסד לבגדאד, לעזור ליהודי עיראק לארגן את עלייתם ארצה בעלייה ב'.

בדצמבר 1945 יצא לייבל את הארץ בניירות מזויפים של חייל בריטי ובמדי טוראי - לפורט סעיד, מצרים. שם עלה על אנייה אשר עשתה בשירות הצבא הבריטי. בדרך זו הגיע לאיטליה, ומשם ללא תעודות, פנה אל עבר הגבול היוגוסלבי. הוא פשט את מדיו, רכש מעיל חורף מרופט והחל "משחק" תפקיד של פליט, שניצל כביכול ממחנה אבנזה הידוע לשמצה שבאוסטריה. משנכנס ליוגוסלביה נעצר על-ידי הבולשת היוגוסלבית. לאחר בירור שוחרר כעבור 48 שעות. מאיגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלביה קיבל לייבל תעודת-זהות רשמית של פליט מפולין בשם לייבוויץ. מעתה החל לייבל אברמובסקי, במסווה של פליט, בפעולה. אהוד אבריאל הצטרף אליו במסווה של עיתונאי, והצליח לקשור קשרים עם פקידים בלשכת העיתונות הממשלתית היוגוסלבית, ועם כמה וכמה מאנשי השלטון המרכזי. מרביתם רחשו כבוד למאבק של היישוב היהודי בארץ ישראל ושיתפו עמו פעולה.

מלכתחילה נענו אנשי טיטו ברצון לפניית אנשי המוסד להרשות לאניות מעפילים להפליג מנמלי יוגוסלביה, ואף נאותו להתיר את מעברם של יהודי רומניה דרך יוגוסלביה בדרכם אל נמלי היציאה. יחסם האוהד של היוגוסלבים נבע מסינתם אל הבריטים, אשר בימי מלחמת עולם לא הכירו בטיטו כמפקד ראשי של צבא הפרטיזנים, והמשיכו בו"זמנית לנהל "פלירט" גם עם דראגו מיכאילוביץ, מפקד הצ'טניקים (הפרטיזנים אשר מפעם לפעם שיתפו פעולה עם הצבא הגרמני במלחמתו נגד טיטו ואנשיו). היוגוסלבים גם ראו בעלייה ב' את אחד מגילויי המאבק נגד האימפריאליזם. היוגוסלבים ראו בבריטים אימפריאליסטים ומדכאים - בעלי-ברית

מימי המלחמה שחזרו לסורם – וכפרטיזנים לשעבר חשו קרבה נפשית לעם קטן הנאבק באוייב העולה עליו לאין שיעור במספרו ובכוחו.

לייבל בזאגרב ואהוד בבלגרד, פתחו בהכנות להפעיל מערכת לוגיסטית ומדינית, כדי להפוך את יוגוסלביה בסיס לעלייה ב'. חברים נוספים הגיעו במהרה: מצרפת הועברו אפרים שולץ-שילה, שישב בבלגרד ושימש מעין קונסול לקשרים עם השלטונות המרכזיים, "ובזאת הצליח מאוד", העיד לייבל. הגיע יאנק דז'בינסק בן-יהודה, אף הוא מוסווה כעיתונאי; מקום מושבו בבלגרד, ושם עסק בעיקר בקשרים עם השלטונות היוגוסלביים. אליו הצטרף במהרה ישעיהו טרכטנברג דן. שייקה, כך קוראים לו חבריו עד היום, גויס מקיבוצו, ניר עם, לשורות המוסד והיה אחד מבין הצנחנים הארצישראלים שצנחו ברומניה, שם עסק באירגון העפלה עוד בעצם ימי המלחמה. שייקה דן נשאר בעניינים עד עמוק לתוך תקופת המדינה. הקשרים שהקים אז עם שלטונות יוגוסלביה הביאו תועלת לא קטנה לענייני העלייה וההעפלה במשך שנים רבות. היתה זו אפוא חבורה של אנשים שמאחוריהם שנות פעולה במסגרת המוסד במדינות אחרות, ובתנאים מורכבים. במהלך העבודה הצטרפו אליהם פעילים מסוג אחר לגמרי - אנשים משארית הפליטה אשר הגיעו לכאן עם גל הבריחה והפכו להיות מנשואים לנושאים בעול, ביניהם מוליה (שמואל) בן-חיים ומרדכי רויזמן. רצה המקרה ובתוך זמן קצר התלכדו ביוגוסלביה שלושה זרמים של יהודים, ללא תיכנון וללא פקודות מלמעלה: חיילים מהבריגדה שהצליחו לפלס דרכם מאיטליה, יהודים מארץ-ישראל, רובם ממוצא מזרח אירופי, ואנשי המוסד לעלייה ב'. באותה שעה עצמה החלו להגיע ליוגוסלביה, בצורה בלתי-מאורגנת, יהודים ממזרח אירופה. לאלה ואלה היתה מטרה משותפת: לצאת מיד לארץ ישראל.

המקום בו נפגשו שלושת הזרמים, תחילה באופן מקרי ובהמשך הזמן במעין "רשת" בלתי רשמית, היה משרדו של דוד אלקלעי, נשיא הקהילה היהודית של יוגוסלביה, שנעשה שותף ובעל עצה טובה לאנשי המוסד.

בהערכתו את מניעי הסיוע של היוגוסלבים להעפלה כתב אהוד: "מוראות המלחמה היו טריים בזכרונם של הפקידים היוגוסלביים ובתודעת העם היוגוסלבי. הם נלחמו בנאצים ושילמו את מחיר הדמים על אומץ לבם. היוגוסלבים ראו בעיניהם איך מושמדות הקהילות היהודיות על-ידי גירושים המוניים והוצאה להורג, וטוב יותר מעמים אחרים הבינו ללבם של השרידים, המסרבים לחזור לבתיהם אחרי שהפכו בתי-קברות. תמיכה במחתרת היהודית בארץ ישראל נראתה בעיני הפרטיזנים היוגוסלבים דבר טבעי, המקביל למאבק שלהם לעצמאות לאומית".

המארשל טיטו היה האיש הסמכותי ביותר ב"דמוקרטיה העממית" בבלקאן, הודות לעברו כפרטיזן לוחם נגד הגרמנים, וכמוהו חבריו להנהגה. טיטו עמד בלחץ בלתי-פוסק מצד הבריטים, שתבעו ממנו למנוע כניסת פליטים משארית הפליטה ליוגוסלביה, וכן לא להרשות הפלגות אניות מעפילים מנמלי ארצו. אך לא רק אצל המנהיגים נהנה המוסד מאהדה עצומה, גם בעם היוגוסלבי ובין הפרטיזנים לשעבר, היה הד חיובי למעשי המוסד. לא מעטים מלוחמים אלה הפכו לפקידים רשות במקומות חיוניים כמו ברכבות ובנמלים והם הושיטו כל עזרה אפשרית.

ההעפלה מצרפת

ראשונים לשליחי העלייה מטעם הסוכנות היהודית לצרפת היו רות עליאב (קליגר) ודוד שאלתיאל. חודשים ספורים לאחר פלישת בעלות-הברית לגרמנד, באוגוסט 1944, יצא שאלתיאל את הארץ כשפניו מופנות לצרפת, שעדיין התנהלו בה קרבות. בדרכו עבר שאלתיאל בצפון-אפריקה ויצר קשרים עם אנשי "צרפת החופשית", אשר במהרה עברו למולדתם המשתחררת. משם, דרך פורטוגל שם פניו ללונדון. מלונדון שיגר מכתב אל זאב שרף, מהמחלקה המדינית של הסוכנות בירושלים: "...מחכה אני רק לוויזה הצרפתית. הסיכויים לקבלה טובים הם כי מטפלים מכאן, יארבלום בפאריז וגם הפעלתי את הקשרים הלא-יהודיים אשר רכשתי לי בהיותי באלג'יר... ואשר נמצאים כעת בפאריז...". מכתב נוסף נשלח לאליהו דובקין, ראש מחלקת העלייה בסוכנות, שהריץ איגרת תשובה ("על ידי הסוכנות היהודית לונדון"). מפתיחת המכתב אנו למדים על מחלוקת בענייני סמכויות וכפיפיות, כאשר דובקין קבע נחרצות כי שאלתיאל יצא את הארץ בשליחות מחלקת העלייה ("משכורתך וכל הוצאותיך משתלמות על-ידי מחלקת העלייה"). ועוד כתב דובקין: "ואשר לשאלתך. בענייני רשיונות העלייה לצרפת, הרי ידוע לך ש-2,000 רשיונות עלייה שמורים אצלנו למטרה זו... לצערנו לא קיבלנו

עד היום כל ידיעה ברורה ממנו (מיארבלום, אשר עסק כאזרח צרפתי, בענייני הסוכנות), פרט לידיעות המגיעות אלינו בעקיפין שאין עדיין אפשרות של טרנספורט לא בתוך צרפת ולא מתוכה". דובקין סיפר לשאלתיאל על הקשיים בהשגת אניות כדי להעביר בהן עולים מצרפת ומשווייץ, לעומת זאת הוא לא היה סבור כי "היו קשיים בהשגת כספים להוצאות הדרך".

במחצית השנייה של שנת 1945 מתחילים להתרכז בצרפת, בנוסף ליהודים, אזרחי צרפת מלפני המלחמה, גם יהודים פליטים ועקורים, שחיו לפני המלחמה בארצות אחרות. ברם, הגל הגדול של עקורים החל עובר את צרפת שעה שנמליה הים תיכוניים הפכו לבסיסי פעולה של המוסד לעלייה ב'.

במארס 1946 יצאה את צרפת אניית המעפילים הראשונה, "תל-חי", ובאפריל 1948 "נחשון", האחרונה בהן. בסך הכל יצאו מנמלי צרפת 14 אניות של המוסד. מספר רב של אניות נוספות הותקנו וצויידו בבסיסי המוסד בצרפת ומשם יצאו לנמלי הפלגה אחרים להעלות נוסעים. האנייה היחידה של אירגון המקורב לאצ"ל שיצאה בתקופה זו, "בן-הכט", גם היא הפליגה מצרפת.

ההעפלה מצפון אפריקה

הקשרים אשר רקמו חיילים יהודים מארץ ישראל, המשרתים במסגרת היחידות הפלשתינאיות בצבא הבריטי, בזמן שהותם בצפון-אפריקה עם היהדות המקומית, לא הניבו עלייה מיידית ארצה. אולם דיווחיהם ארצה על הקהילות היהודיות באלג'יר, תוניס ומארוקו הביאו אל תודעת העוסקים בעלייה, כי יש לעשות אף בארצות אלו למען אירגון העלייה. במהרה נתברר כי בקהילות היהודיות מצויים חוגים מאורגנים בהם פועמת רוח ציונית חלוצית: אלו עשויים לשמש, לאחר שיוקם עמהם קשר, לבסיס עליו תישען הפעולה הציונית, והעלייה ארצה תעמוד במוקד פעילות זו.

בעוד תשומת לב היישוב והיהדות העולמית נתונה היתה לאירופה, שם הלכה והתבהרה תמונת המצב העגומה של היהדות בימי השואה, לא נשכחה הזירה הצפון אפריקנית. במחצית השנייה של שנת 1944 יצא דוד שאלתיאל לשליחות מטעם הנהלת הסוכנות היהודית. ממכתבו של ראש מחלקת העלייה בסוכנות אל שאלתיאל עולה, כי עיקר השליחות שהוטלה עליו היה קשור בנושא העלייה.

מאלג'יר דיווח שאלתיאל למחלקה המדינית של הסוכנות ולאחוד אבריאל בוועד ההצלה בקושטא. בדיווחים קרא למהר בשיגור שליחים לצפון אפריקה. כעבור חודשים מספר חזר לנושא וכתב: "ברצוני להזכיר לכם עוד פעם, שבעיקר היהדות המרוקאנית, בלי טיפול מצדנו, לא רק תהיה אבודה לארץ, אלא פשוט תלך לאבדון. אני מסרתי כאן בלונדון דו"ח מפורט על המצב של היהדות הזו ודרשתי לאחוז באמצעים. אבל כלפיך אני חוזר על דרישתי לשלוח שליחי החלוץ לארצות אפריקה הצפונית, ולהקים בעיר אלג'יר נציגות רשמית של הסוכנות היהודית, אשר בתפקידה לא רק לעורר ולכוון את החיים היהודיים והציוניים, אלא גם להיות השופר והמגן של היהדות הצפון אפריקנית כלפי השלטון הצרפתי ומוסדות בינלאומיים". עותקים מהתכתבות זו הובאו לידיעתו של שאול, אותו היה נהוג עד כמה שניתן, להחזיק בתמונת מצב השליחות והעלייה.

באותה עת החלו המוסדות המוסמכים, לרבות המוסד לעלייה ב', לרכז את המאמץ באירופה. לפחות למראית עין, נדמה היה כי היהדות בארצות האיסלאם נהנית משלווה. לא נתגלתה בה נכונות מיוחדת לעלות ארצה, וכל שכן לא בדרך של העפלה. אלה שקראו נכונה את תמונת המצב הבינו, כי במידה ויחסיים בין היהודים לערבים בארץ ישראל יחריפו, תהא לכך השלכה מיידית על הקהילות היהודיות בארצות ערב, ושלווה זו תסתבר במהירה כשלווה מדומה.

עולם שלם של מושגים השתנה אצל יהדות צפון-אפריקה בימי מלחמת העולם ובעקבותיה. צירופם של מספר גורמים הביא לידי שינוי זה. הבולטים שבגורמים אלה היו: השפעת השואה, התעוררות ההכרה הלאומית כתוצאה ישירה ממנה, זכרון ימי שלטון ממשלת וישי, וההשלכות של התחדדות היחסים בין יהודים לערבים בארץ-ישראל על היחסים בין עדות אלו במגרב. עם תום המלחמה החל, וביתר שאת, גל של התעוררות לאומית בקרב עמי מדינות אלו אשר הזין את מאבקם לשיחרור לאומי, ויהודים רבים החלו חוששים מיציאת צרפת את מושבותיה בצפון-אפריקה.

דו"ח של ב' ה'הר סיפר על התחדשות הפעילות הציונית והרחבתה לאחר שהתבסס שלטון בעלות הברית בשנת 1943. בשורה של ערים וערי שדה הוקמו סניפי הפדרציה הציונית. התנועה החלוצית, כשהבולטת שבהן היתה "צעירי ציון (דרור)" בתוניס, החלה בהכשרת בני נוער לעלייה. החניכים למדו עברית, עסקו באימוני מגן ובהכשרה חקלאית. תנועת בית"ר הפעילה מערכת חינוכית משלה.

הפדרציה הציונית חידשה את פעילותה ב-1944, בראשות ועדה בת 11 חברים, שעסקה בענייני הקק"ל, קרן היסוד, הנוער וההסברה. עד מהרה התברר שניגודי הדעות החריפים בין הזרמים השונים לא איפשרו עבודה רצופה ומתקנת. סלע המחלוקת העיקרי היה בדבר חלוקת הסרטיפיקטים למועמדים לעלייה.

נוכחות הצבא האמריקני במארוקו לא הצליחה להקהות את האווירה האנטישמית שהשרו פקידים וקצינים ששרדו מתקופת שלטון וישי, ועד לשנת 1945 רבו מקרי ההתעללות ביהודים.

גם באלג'יריה לא היה המצב טוב יותר - החקיקה האנטי-יהודית מתקופת שלטון וישי לא בוטלה מאליה עם כיבוש המדינה על ידי האמריקנים. היהדות המקומית, לרבות הפדרציה הציונית שחידשה את פעילותה, נאבקה קשות כדי להחזיר ליהודים את זכויותיהם. באוקטובר זכו מאמצים אלו להצלחה, זכויות היהודים - המכונות "פקודת כרמיה" - הוחזרו: יהודי אלג'יריה היו אזרחים שווים זכויות, כלומר אזרחים צרפתים, ובזאת היו שונים מאחיהם במארוקו ובתוניס משום שמדינות אלה, שלא כמו אלג'יריה, היו מושבות צרפתיות.

כפי שניווכח להלן, לא הצליחה עצם הפעילות הציונית המסועפת להבטיח כי הקהילות היהודיות יתמקדו בעניין העלייה ארצה. הכשרת יהודים, ובייחוד בני-נוער, לקראת העלייה, היתה דרושה מסיבה נוספת - ובזאת לא היה שונה גורלם של יהודי צפון-אפריקה מגורל שארית הפלטה באירופה - שערי הארץ היו נעולים אף בפניהם: מכסת רישיונות העלייה אשר יכלה מחלקת העלייה של הסוכנות להקצות ליהדות זו היתה מזערית. נחיצותה של עלייה חילונית, עלייה ב', הורגשה גם פה, ובעיקר בקרב. צעירי תנועות-הנוער החלוציות.

צפון-אפריקה נמצאה כמעט "על כף היד", מבחינת פרישת פעילותו של המוסד. חופיה סמוכים לבסיס הפעולה החשוב של המוסד במארוס. למרות זאת, קצת באיחור חדרה לתודעתם של פעילי המוסד האפשרות הגנוזה בקהילות היהודיות בצפון-אפריקה להשתלב בפעילות תנועת ההעפלה. ייתכן כי אחת הסיבות להכנסת צפון-אפריקה למפת פרישת הפעילות של המוסד היתה הרצון להפריך את טענת הבריטים, כי העלייה ארצה קשורה עם המצוקה הזמנית, לגירסתם, של יהדות אירופה. לפי טיעון זה, המובא בספרו של יאני אבידוב (נתיבים נעלמים - על ההעפלה, במחירת, במדבר ובים, עם עובד, תל-אביב תשט"ז), נפתחה הפעילות בצפון-אפריקה כדי להוכיח שהעלייה איננה המוצא והפיתרון לחלכאים ולנרדפים בלבד.

מבחינה מדינית חזרה אלג'יריה והיתה לפרוטקטורט של צרפת. היה בה שלטון צרפתי ובראשו עמד מעין נציב אשר נשא את התואר: "המזכיר הכללי של ממשלת אלג'יר". בשנים 1946-1947 היה פלאבון, שהיה נשוי ליהודייה, נציגה של צרפת באיזור. השירותים, ובמיוחד שירות הביטחון, היו מסונפים לשירותי הביטחון של צרפת. פלאבון הירבה לבטא את יחסו העויין לבריטים ולערבים כאחד. כאשר סופר לאנשי השירותים הצרפתיים כי המוסד מבקש להשיט אגיות מעפילים מנמלי אלג'יריה, מן הטעם שראוי לבזר את הפעילות ולהוסיף נמלי הפלגה, הזהירו שירותי הביטחון בפאריס את נציגי המוסד שם, ואף ביקשום להימנע מהפלגות כאלה. שתי סיבות ענייניות הניעו את אנשי השירותים הצרפתיים: האחת, הם הכירו את הערבים וחששו מתגובתם למעשים מסוג זה. והאחרת, סוכנים בריטים רבים פעלו בקרב האוכלוסייה הערבית.

עם זאת יש לציין, כי יחס השלטונות הצרפתיים בתוניסיה ובאלג'יריה לפעולת המוסד היה חיובי מעיקרו, "ובלבד שהכול יתנהל בצנעה", כפי שאמר איש שירותי הביטחון הצרפתי לאיש קשר מטעם המוסד. השלטונות במארוקו לעומת זה, גילו יחס עויין.

עוד בחודשים האחרונים של מלחמת העולם השנייה עלו מצפון-אפריקה קבוצות זעירות של חלוצים, עשו את הכשרתם בקיבוצי הקיבוץ המאוחד, והיו ברבות הימים בין מקימי קיבוץ רגבים. בחורות ובחורים אלו שימשו כמקור מידע ומאגר לשליחים אפשריים ליהדות המגרב. מפי אחד מהם, אברהם צרפתי, נרשם באפריל 1946

דיווח על מצב תנועות הנוער, בקשר לענייני עלייה מאפריקה הצפונית וכן המלצה: "באים בחשבון לשליחות מחברי הגרעין ה'תוניסי' בבית השיטה, הח"ח א' צרפתי או י' אברהמי. האחראית בתוניס: נדיה כהן."

גירוש המעפילים מחופי הארץ למחנות המעצר בקפריסין

ההצעה בדבר גירוש המעפילים לקפריסין חזרה ונדונה כמה וכמה פעמים בדרגים השונים בממשל הבריטי. ביומן המבצעים של המוסד מוזכרת קפריסין. (הכינוי בצופן לקפריסין הוא "רייס") רק בזיקה של תפיסת ספינות המעפילים בידי הבריטים וחוסר-היכולת להחזירן לאירופה להפלגות נוספות, עובדה שגרמה לייקור מבצע ההעפלה. החשיבות הרבה שיוחסה לעניין ההעפלה הביאה את הדיונים בנושא אל הפורום הבכיר ביותר, שבו נטלו חלק ראש הממשלה אטלי, שר החוץ בוויין, הלורד הראשון של הימייה ומפקד הצבא במזה"ת.

כמה ימים אחרי שהחליט הקבינט הבריטי על מבצע "איגלו", מבצע גירוש המעפילים לקפריסין, כתב על כך ה"טיימס" הלונדוני, עיתון שייצג אז את עמדת ממשלת הוד-מלכותו בנושא העלייה על שני פניו, הליגאלי והבלתי-ליגאלי. מהמאמר הראשי הבולט באריכותו אנו למדים על שינוי הקו שעליו החליט הקבינט. מדובר, מספר העיתון, בצעדים חדשים שיינקטו במלחמה בהגירה הבלתי-ליגאלית וכי "חד עם הפעולה בארצות אירופה למניעת ההפלגות נקבע כי כל אנייה אשר תילכד, נוסעיה יישלחו לקפריסין".

ככל שמלחמתם של הבריטים בהעפלה גברה, הגבירו העוסקים במלאכה את פעולתם. מטה הפלמ"ח שיגר הוראות חדשות למפקדי האניות והמלווים. צריך. היה לבדוק מחדש את השיטות, לשנות את הטכסיסים, לעשות מאמצים חדשים. רבי-החובלים של אניות המעפילים קיבלו פקודות לכוון את חרטומי אניותיהם אל חופי מצרים או סוריה ורק ברגע האחרון לזנק לעבר חופי ארץ ישראל. אחד מהתרגילים שתוכנן והוצא אל הפועל היה העברת נוסעי אנייה אחת לאניות האחרות, סמוך לגבולות שלושת המילין של המים הטריטוריאליים של הארץ. תרגיל זה נעשה פעמים רבות, על אף הסכנה הכרוכה בהעברת מאות נוסעים מאנייה לחברתה בלב ים. בדרך זו ניצלו אחדות מהאניות היותר טובות של המוסד ושימשו פעמים נוספות בהפלגות של מעפילים. לכידת רובן הגדול של האניות לא שינתה במאומה את מספר האניות ששלח המוסד.

בתוך שלושה ימים אחרי פרסום ההודעה הבריטית על הגירוש לקפריסין, הגיעו לחופי הארץ חמש אניות מעפילים ("יגור", "הנרייטה סאלד", "חביבה רייק", "כתריאל יפה" ו"כ"ג' יורדי הסירה") כשעל סיפונן 2,800 מעפילים. אניית המעפילים האחרונה שמעפיליה הורשו להישאר במחנה מעצר בארץ ישראל, לאחר שנוכו ממכסת רשיונות העלייה, היו מעפילי האנייה "החיל העברי", שעל סיפונה היו 510 מעפילים.

באניות הגירוש הראשונות המעפילים התנגדו בעזות להעברתם מאניות המעפילים לאניות הגירוש. מפקדת ה"הגנה" פנתה לתושבי חיפה להתכונן לתגובה. במקרה ב-13 באוגוסט 1946, הטילו הבריטים עוצר על כל השטח העירוני של חיפה. מפקדת ה"הגנה" עשתה הכנות מוקדמות להפרת העוצר, אך השלטונות הבריטיים לא ציפו להפרת העוצר בידי תושבי חיפה והשוטרים והחיילים הבריטיים התקיפו את המפגינים - פורצי העוצר - באלות ובקתות רובים. אביגיל וינברנד בת 19, נהרגה ותשעה אחרים נפצעו מכדורי תת-מקלעים: שניים מהפצועים - זאב כרמי ומאיר מאלץ - מתו כעבור זמן מה מפציעיהם.

ב-21 באוגוסט 1946 הגיעה ידיעה משמחת: שני מוקשי שעון הודבקו לאנייה הבריטית "אמפייר רייול" בידי אנשי החבלה הימית של הפלי"ם לאחר שחזרה מקפריסין ועגנה במרכז נמל חיפה, וחור שקוטרו כשני מטרים לאורך ומטר אחד לרוחב נבקע בצלעה.

מאוגוסט 1946 ועד הקמת מדינת ישראל במאי 1948 גירשו הבריטים מחיפה לקפריסין 52,000 מעפילים, על אף התנגדות אקטיבית של המעפילים כמעט בכל אונייה נגד הגירוש. מבחינה היסטורית יש לציין שתי עובדות:

- א. מעפילי "אקסודוס" גורשו בידי הבריטים מחיפה לגרמניה;
- ב. הסיבוכים המדיניים בימי הפלגת ה"פאנים" הביאו לידי כך שגם אנשי המוסד לעלייה ב' הסכימו מראש-ש-15,200 מעפילי "פאן-יורק" ו"פאן-קרשנט" יוסעו לקפריסין.

בשנת 1948, כאשר בארץ ישראל התנהלו הקרבות המכריעים על גורל המפעל הציוני, ישבו בקפריסין אלפי בחורים צעירים, חיילים בכוח של צבא ה"הגנה", והם כלואים ומנותקים מן החזית שנשאו את נפשם להימצא בה. לשמור על רוחם הקרבית של אנשים אלה, להכניס לחיים בארץ, חיי מלחמה וחיי שלום, מיד עם צאתם מן המחנה - זו היתה חובת ה"הגנה" בקפריסין.

לקראת יום הכרזת המדינה (14 במאי 1948) אורגנו המעפילים שבקפריסין. בגדודים. חודש לאחר מכן הגיעה למחנות בקפריסין משלחת מטעם צה"ל לטפל באירגון האנשים ובגיוסם לצבא. רק באוגוסט 1948 עברה הנהלת המחנות מאנשי הפלמ"ח למשלחת רשמית של צה"ל. בינואר 1949 הודיע סוף סוף שר החוץ הבריטי בוויין על שחרור עצורי המחנות, ותוך חודש ימים נסתיימה פרשת קפריסין.

בסיכומו של דבר מילאה פעולת ה"הגנה" בקפריסין שני תפקידים ראשיים:
 א. במחנות העצורים עודד קיומו של גוף צבאי מאורגן את רוחם של המעפילים, ותרם רבות לחיזוקו של משטר הסדר והחוק ביניהם;
 ב. כל המעפילים הגיעו לארץ כשהם מאומנים במידה מסוימת, מוכנים מבחינה נפשית לתפקידם הצבאי ושולטים במידה כלשהי בשפה העברית.

השם העברי של האנייה	שם הצופן ביומן המבצעים	השם הרשמי	מתי הפליגה או הגיעה ארצה	מספר המעפילים	נמל ההפלגה
הקדושה	הקדושה	Agia-Anastasia	26/11/46	טבעה, כולם ניצלו	יוגוסלביה
רפיח	ניסנית	Athina	26/11/46	טבעה, 7 טבעו 8	יוגוסלביה
לנגב		Merica	9/2/47	647	צרפת
המעפיל האלמוני	חרות	San Miguel	16/2/47	796	צרפת
חיים ארלוזורוב	יובל	Ulua	27/2/47	1,348	שבדיה
בן הכט	רביווינסטים	Abril	8/3/47	600	צרפת
שבתאי לזוינסקי	שושנה	Sussana	12/3/47	823	איטליה
מולדת	נשר	San Filippo	29/3/47	1,563	איטליה
תיאודור הרצל	השומרת	Guardian	13/4/47	2,641	צרפת
שאר יישוב		Gianpaolo	23/4/47	768	איטליה
התקווה	עמליה	Trade Winds	17/5/47	1,414	איטליה
מורדי הגיטאות		Arietta	24/5/47	1,457	איטליה
יהודה הלוי	סבתא	Annal	31/5/47	399	אלג'יריה
יציאת אירופה תש"ז 'אקסודוס'	הנשיא	President-Warfield	11/7/47	4,530	צרפת
חללי גשר איזו	חומה	Brunna	28/7/47	685	איטליה
שיבת ציון	אורה	Luciana	28/7/47	411	אלג'יריה
אף על פי כן	הפולשת	Ferida	27/9/47	434	איטליה
גאולה	מלאך מלח	Paducca	7/10/47	1,388	בולגריה-רומניה
מדינת היהודים	צפונית	Northland	2/10/47	2,664	בולגריה-רומניה
קדימה	מיכאל	Rafaelucia	16/11/47	794	איטליה
עלייה	פטר	Alberta	15/11/47	182	צרפת, הורדה בנהריה
הפורצים	מרים	Marie Annick	4/12/47	163	צרפת
כ"ט בנובמבר	החלוץ	Maria Giovani	28/12/47	680	צרפת
קיבוץ גלויות	האחות	Pan York	27/12/47	7,618	בולגריה-רומניה
עצמאות	החבר	Pan Crescent	27/12/47	7,618	בולגריה-רומניה
לא תפחידונו	הנוצרייה	Maria Cristina	22/12/47	850	איטליה
האומות המאוחדות		Archimedes	1/1/48	537	איטליה

רשימת ההפלגות ב-1947 – שנת השיא של פעילות ההעפלה אחרי מלה"ע